

УДК 340.12

Войтович Наталія Павлівна,
аспірант Львівського державного університету
внутрішніх справ



ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ Б. КІСТЯКІВСЬКОГО

Стаття присвячена проблемі верховенства права у концепції правової держави Богдана Кістяківського. Досліджено вплив зазначеної концепції на формування підходів до розуміння верховенства права в сучасній юридичній науці. Доведено, що Б. Кістяківський, обгрутовуючи верховенство права як основоположний принцип правової держави, мав на увазі передусім верховенство природного права, його домінування над органами та посадовими особами державної влади. Проаналізовано адміністративне судочинство, як вагомий фактор забезпечення дії верховенства права у правовій державі. Здійснено порівняння поглядів Б. Кістяківського, Г. Радбуха та Г. Кельзена щодо однорідності права та держави, як двох виразів одного суспільного явища – правового порядку.

Ключові слова: Богдан Кістяківський, правова держава, верховенство права, адміністративне судочинство.

Постановка проблеми. Ст. 8 Конституції України задекларувала, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Цей принцип передбачає, що право має вищу юридичну силу, ніж інші соціальні норми, і кожен орган держави повинен йому підпорядковуватися. Однак це лише поверхнєве розуміння зазначеного принципу, а вчені усього світу протягом десятиліть (вперше його вжив у ХІХ ст. англійський правознавець А. Дайсі) намагаються у своїх працях більш глибоко розкрити його зміст. В авторській концепції правової держави Б. Кістяківського (1868-1920 рр.) принципу верховенства права надано визначальне місце в системі її ознак.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. П. Рабінович під верховенством права розуміє взаємообумовлене існування і взаємоузгоджену реалізацію основоположних прав та обов'язків людини, а також прав і обов'язків людських спільнот, об'єднань і усього суспільства [13, с. 44]. В. Авер'янов вважав, що принцип верховенства права варто розуміти як принцип функціонування держави, який повинен забезпечувати підпорядкування всіх без винятку державних інститутів реалізації та захисту прав людини, а також пріоритетність цих прав перед усіма без винятку цінностями демократичної, соціальної та правової держави [1, с. 267]. Отже, дефініції верховенства права провідних українських науковців ставлять його у пряму залежність від прав людини.

Американський правознавець Б. Таманага запропонував згрупувати всі концепції верховенства права у дві основні групи: формальні та матеріальні. Формальні концепції



пов'язані зі способом, яким було запроваджено закон, на характері його положень та їх темпоральних властивостях. До формальних концепцій він відніс: концепцію правління на основі закону, концепцію формальної законності, а також концепцію демократії та формальної законності. Прихильники ж матеріальних концепцій визнають існування формальної сторони верховенства права, однак намагаються розширити його зміст за рахунок певних змістовних елементів, провідне місце серед яких посідають права людини. Зокрема, до матеріальних концепцій належать: концепція індивідуальних прав, концепція права на гідність і правосуддя, а також концепція держави загального добробуту [14, с. 106-107].

Постановка завдання. Метою даної статті є з'ясування поняття, змісту та значення принципу верховенства права в концепції правової держави Б. Кістяківського.

Виклад основного матеріалу дослідження. Надаючи вагомого значення принципу верховенства права у своїй концепції правової держави, Б. Кістяківський називав його також «суверенітетом права» та «пануванням права». На його думку, основним принципом правової держави є те, що вона базується на праві, а тому в ній повинно діяти безумовне верховенство права. Більше того, він був переконаним, що ті успіхи ідеї правової держави, яких вона досягнула вже станом на початок ХХ ст., свідчать про те, що цей результат буде неодмінно отримано у майбутньому [6, с. 611]. Обстоюючи принцип верховенства права, український правознавець мав на увазі, передусім, природне право. Воно повинно підноситися над політичними та правовими відносинами в якості етичного взірця, слугуючи критерієм, який дозволив би судити про цінність того чи іншого суспільного інституту. Правова держава в концепції Б. Кістяківського виступає державою, що відповідає вимогам справедливого природного права [11, с. 93].

Загалом Б. Кістяківський сформулював авторську синтетичну (плюралістичну) теорію права, в якій пропонував розуміти право як багатоаспектне явище. Він розглянув найбільш поширені в його час концепції праворозуміння: державно-організаційну (право як сукупність примусових норм держави); соціологічну (право як сукупність правовідносин, в яких реалізуються правові норми); психологічну (право як психічне переживання права і обов'язку, наділене імперативно-атрибутивним змістом); нормативну (право як сукупність норм про належне, що визначають зовнішні стосунки людей між собою) [7].

Визнавши самостійну цінність кожного із цих підходів, Б. Кістяківський звернув увагу на те, що, крім тих «теоретичних понять», існують ще два «технічні поняття» права: юридико-догматичне та юридико-політичне. У юридико-догматичному розумінні право становить систему правил, що вказують на зафіксовані в юридичних нормах шляхи вирішення всіх зіткнень інтересів або уявлень про право і не право. Юридико-політичне поняття права, за Б. Кістяківським, визначалося як система правил, що допомагають знаходити правові норми для задоволення нових потреб і нових уявлень про право і не право [4, с. 192-193].

Всі правові явища Б. Кістяківський пропонував розглядати як реально існуючі факти суспільної дійсності, а під поняттям права розуміти систему юридичних норм і правовідносин. Своїм завданням він вважав подолання однобічності, притаманної кожній концепції права розуміння його часу, створивши нову синтетичну теорію, позбавлену відповідних недоліків. У юридичній науці були необхідними «нові синтетичні форми, які б об'єднали ці поняття в новий вид пізнавальних єдностей». Тому український правознавець наголошував на потребі нових методологічних розробок, результати яких дозволили б побудувати цілісне знання право, що розкрило би всі його сторони в їхній

єдності [6, с. 328, 333].

З огляду на таку постановку завдання, Б. Кістяківський намагався віднайти спільну основу, яка могла б консолідувати розрізненні підходи до розуміння права. Цією основою він визначив беззаперечність такого факту, що право складається з юридичних норм. Норма права, на його переконання, була результатом інтелектуальної діяльності людини, вираженим у висловлюванні про те, яка поведінка є суспільно необхідною, і як не варто себе поводити. Основною ознакою правовою норми Б. Кістяківський вважав загальність, яка характеризувалась ним у двох аспектах: юридична норма є загальним правилом, як потрібно діяти в конкретних життєвих ситуаціях; юридична норма є правилом поведінки, встановленим не для однієї людини, а для всіх або для великої групи осіб, від яких вимагається однаковий тип поведінки [11, с. 91].

Так Б. Кістяківський прийшов до висновку, що правова норма як висловлювання загального положення, як і встановлення загальної повинності є, безперечно, чисто раціональним продуктом [6, с. 358]. Проте право не вичерпується в його концепції системою юридичних норм, а становить також життєве явище, оскільки праву необхідно перетворюватися в життя для того, щоб бути істинним правом. У цьому моменті відбувається поєднання та раціонального й ірраціонального аспектів права. Систему юридичних норм Б. Кістяківський назвав об'єктивним правом, а сукупність суспільних відносин – суб'єктивним правом. Суб'єктивне право існує в житті під виглядом незчисленної кількості правовідносин, становлячи протилежність логічним, конкретним та індивідуальним юридичним поняттям, оскільки кожне таке поняття формується шляхом абстрагування [11, с. 91-92].

Підтримуючи ідею верховенства права, Б. Кістяківський аналізував співвідношення природного права та закону, що виражалось у взаємодії об'єктивного права держави та суб'єктивних прав особи. На його переконання, саме законодавство повинно було себе обмежувати, тобто не посягати на невід'ємні права та свободи громадян. Ці права та свободи повинні були фіксуватися в Конституції та інших юридичних актах і в жодному разі не могли порушуватися державою. Таким чином, природне право у концепції Б. Кістяківського виступало як ідеалом, так і реальною частиною законодавства правової держави. При наявності колізій між природним і позитивним правом він пропонував приводити закони до вимог справедливості, як системи імперативних і незмінних цінностей [5, с. 95].

У Б. Кістяківського не було сумніву в тому, що держава та право виникли незалежно одне від одного. Проте поступово держава взяла на себе функцію турботи про право, згодом монополізувавши судочинство та повноваження визначати те, що є правом, а що ні. Отож держава трансформувалася з охоронця права в його творця. Правотворча монополія держави була доведена до максимуму в абсолютних монархіях [6, с. 594]. Однак, підкорившись державі, право, за Б. Кістяківським, не стало її слухняним знаряддям, а поступово здобуло панування (верховенство) над нею [7, с. 93].

У свою чергу, державі для здійснення своїх завдань було зручно опиратися на право. З одного боку, держава завдяки праву настільки зміцніла, що може в будь-який момент відмовитися від нього, а з іншого боку – право наділене властивостями зв'язувати та зобов'язувати того, хто до нього звертається. Надаючи державі опору, право водночас змушувало державу керуватися його приписами та неухильно їх дотримуватися. Тому воно щоразу розширяло своє верховенство над державою. Як наслідок, право перебудовувало державу та перетворювало її у правове явище або ж творіння права [6, с. 594-595].



Разом з тим, Б. Кістяківський застерігав, що творінням права слід вважати тільки правову державу. Натомість інші історичні типи держав черпали свою суть не в праві, а в інших суспільних явищах. Більше того, навіть переважна кількість тогочасних держав були засновані позаправовими причинами – війнами, революціями, спадкуванням трону тощо. Проте новий державний устрій таких держав отримував своє вираження у правових нормах, зафіксованих у їхніх конституціях [6, с. 595].

Як зазначав Г. Єллінек, перетворення державної влади із фактичної в юридичну завжди зумовлювалося тим, що виникало всезагальне переконання у нормативному характері цього фактичного елементу – переконання в тому, що все повинно бути так, як і є [3, с. 341]. Таким чином, за Б. Кістяківським, правова держава в силу своєї природи, перетворюючи свої відносини у правові, поступово та всебічно проникається правом і перетворюється в суто правове явище.

Б. Кістяківський звернув увагу на те, що навіть у тогочасних конституційних державах не виключалася можливість втілення неправових явищ у державну організацію та суспільне життя – війн, революцій, переворотів тощо. Керівники політичних сил часто використовували ці неправові засоби замість того, щоб вирішувати конфлікти конституційним шляхом. Однак український правознавець відзначив і таку закономірність, що з кожним десятиліттям значення юридичних засобів вирішення конфліктів зростало. Прикладом такої закономірності він вважав набуття Норвегією державної незалежності у 1905 р. виключно правовим шляхом [6, с. 596]. З 1814 р. Норвегія зі Швецією становили єдину державу на чолі зі шведським королем. Однак у 1905 р. на підставі Карлстадської угоди після десятиліття переговорів унія між цими державами була розірвана з ініціативи норвезької сторони [2, с. 226].

Б. Кістяківський вважав, що наступить час, коли всі внутрішні та зовнішні конфлікти держав будуть вирішуватися виключно юридичним шляхом – на основі діючих конституційних або ж міжнародно-правових норм. В такому разі, на його переконання, повинні зникнути позаправові та насильницькі засоби вирішення державних і міжнародних питань – війни, революції, перевороти та ін. [6, с. 596]. З огляду на ці сподівання, які, на жаль, до цих пір не є цілковито реалізованими, можемо стверджувати, що Б. Кістяківський вимагав досягнення верховенства права не тільки у внутрішньодержавному житті, але й у міжнародних відносинах.

Б. Кістяківський відзначав, що «в нормальній діяльності сучасних держав щораз сильніше виявляється зростання і розширення верховенства права». Він переконував, що провідниками верховенства права в суспільному житті є законодавчі органи, а особливо народне представництво. Один із основних конституційних принципів вимагає, щоб питання, яке хоча б одного разу було вирішеним законодавчою владою, підлягає і в подальшому регулюванню виключно з її боку. Відтак, сфера правового регулювання в системі суспільних відносин поступово розширюється [6, с. 597]. Ця думка співзвучна із М. Палієнком, на переконання якого всі нові прояви суспільного життя в правовій державі повинні бути регулюватися юридичними нормами [12, с. 310].

Особливо важливим моментом становлення правової держави є підпорядкування праву устрою та діяльності усіх органів влади. Судові органи, на думку Б. Кістяківського, стали правовими організаціями вже в часи абсолютних монархій, які використовували їх для своїх цілей. Натомість, конституційна держава лише усувала ті відступи від правових принципів у судоустрої, які допускала абсолютна монархія. Завдяки цьому обширна сфера державної діяльності, що виражається в різних формах судочинства, опиняється зв'язаною юридичними нормами. Перебудова на правових засадах і підпорядкування юридичним



нормам зумовлені вже самим переходом до конституційної організації держави, тобто прийняттям Конституції та утворенням народного представництва [6, с. 597].

Новим і спеціальним завданням правової держави у концепції Б. Кістяківського є суворе підпорядкування всієї урядової діяльності визначеним юридичним нормам. Особливості управлінської діяльності, її значна самостійність, зумовлюють утворення особливих публічно-правових форм та механізмів її підпорядкування праву. Кожна конституційна держава повинна була пройти певні стадії розвитку, щоб виробити ці форми та механізми, а тому стати цілком правовою [6, с. 598]. Отож, у концепції правової держави Б. Кістяківського принцип верховенства права мав особливе значення у сфері публічного управління та реалізації виконавчої влади.

Для підпорядкування усієї управлінської діяльності в конституційній державі правовим нормам необхідний контроль за нею з боку законодавчих і судових органів. Б. Кістяківський заявляв, що діяльність міністерств «виявляється цілком зв'язаною при належно організованій міністерській відповідальності». На його переконання, така відповідальність може бути реальною лише в парламентській державі. Вона є гарантією дотримання юридичних норм, а також середньою та низовою ланками адміністративного апарату.

У правовій державі найбільш доцільно покласти цю функцію на спеціалізовану систему адміністративних судів. Практика того часу довела, що відокремлена адміністративна юстиція є більш ефективною, ніж вирішення публічно-правових спорів у загальних судах. Б. Кістяківський висловив сподівання, що в майбутніх правових державах адміністративна юстиція буде розвиватися та стане «могутнім знаряддям для надання усієї управлінській діяльності виключно правового характеру» [6, с. 600].

Вперше самостійна система адміністративної юстиції була сформована у Франції. Її було започатковано створенням у 1799 р. Державної ради як вищого органу адміністративного судочинства. У 1800 р. були утворені ради префектур, як нижчі інстанції. У другій половині XIX ст. у більшості країн Західної Європи (Німеччині, Іспанії, Італії, Голландії, Бельгії та ін.) були засновані адміністративні суди. Як правило, вони формувалися за французьким зразком, однак у Німеччині ці органи судочинства мали власні особливості. Зокрема, в Пруссії першою інстанцією були повітові управи, що склалися з колегии суддів і керівника повіту, другою інстанцією – окружні управи (колегія суддів і керівник окружної комісії), а третьою – Вищий адміністративний суд, до складу якого входили голова та радники [8, с. 10-11]. Система адміністративних судів в Україні була утворена лише у 2006 р.

Внаслідок стійкого судового контролю діяльність органів державного управління щоразу сильніше зв'язується юридичними нормами. Вільна від правового регулювання сфера публічно-управлінських відносин поступово звужується та зникає. Навіть до її правового регулювання органам державної влади необхідно дотримуватися принципу доцільності їхньої діяльності, який повинен виводитися із тих правових норм, що регулюють інші сфери державного управління. Тому нові правові норми, що заповнюють вакуум законодавства, часто виробляються шляхом практики та звичаю [6, с. 601]. Хоча наявність у сучасній правовій системі України адміністративно-правових звичаїв є рідкісним явищем, їх існування та потреба в них загалом не викликають сумніву у професійних колах правознавців [9, с. 31-32].

Завдяки адміністративній юстиції у правовій державі навіть поняття доцільності в управлінській діяльності отримує новий юридичний зміст. У виконавчій владі правової держави немає і не повинно бути власних цілей та інтересів, які б не співпадали з



інтересами всієї держави. Цілі й інтереси всіх органів влади правової держави завжди визначаються правовим порядком. Тому Б. Кістяківський прийшов до висновку, що у правовій державі доцільним є тільки те, що відповідає меті, котру переслідує право [6, с. 601].

У правовій державі право та держава тісно переплітаються, взаємно доповнюючи одне одного, зумовлюючи та створюючи. Тому Б. Кістяківський прийшов до висновку, що держава та право не є окремими незалежними явищами, а становлять зв'язані вирази однієї системи явищ [6, с. 611]. Аналогічні припущення до нього висловлювали Г. Крабе, Г. Кельзен і Г. Радбук. Зокрема, Г. Кельзен (1881–1973 рр.) доводив тотожність держави та права крізь призму того, що держава є правовим порядком: «держава, чікими істотними складовими є державне населення, державна територія й державна влада визначається як правовий порядок – відносно централізований, обмежений часовою та просторовою сферами чинності, суверенний чи безпосередньо підпорядкований міжнародному праву й загалом дієвий правопорядок» [5, с. 314].

Б. Кістяківський порівнював розвиток учень про співвідношення держави і права з еволюцією поглядів природознавців на співвідношення матерії та сили. Спочатку теоретики права та держави вважали, що держава та право є двома різними початками, які то об'єднуються, то роз'єднуються. Потім вони прийшли до висновку, що право не може існувати без держави, а держава завжди є носієм права. І зрештою, правознавці початку ХХ ст. визнали, що держава та право – це дві сторони одного й того ж складного явища, і саме право є основою, з якої складається держава [6, с. 612].

Висновки. Таким чином, принцип верховенства права займає чільне місце в концепції правової держави Б. Кістяківського, оскільки він вимагає підзаконності та обмеженості правом державної влади. Декларуючи необхідність принципу верховенства права, український правознавець мав на увазі, передусім, природне право, якому повинно було відповідати об'єктивне право держави. Верховенство права потребувало його визнання не тільки державою, але й усіма її громадянами та політичними силами, які повинні були відмовитися від силових методів боротьби за владу та дотримуватися виключно правових методів політичного процесу.

Список використаних джерел

1. Авер'янов В.Б. Проблеми забезпечення верховенства права у сфері виконавчої влади / В.Б. Авер'янов // Українське право. – 2006. – № 1. – С. 265-269.
2. Гелле К. Історія Норвегії / К. Гелле, С. Дюрвік, Р. Даніельсен, Е. Говланд, Т. Грьонлі ; пер. з норв. Н. Іваничук, І. Сабор, М. Красавіна. – Львів : Літопис, 2001. – 336 с.
3. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек; вст. ст. И.Ю. Козлихина. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 752 с.
4. Історія вчень про державу і право / за ред. Г.Г. Демиденка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 256 с.
5. Кельзен Г. Чисте правознавство. З дод. (Проблема справедливості) / Г. Кельзен; пер. з нім. О. Мокровольського. – К. : Юніверс, 2004. – 469 с.
6. Кістяковський Б.А. Соціальні науки і право. Очерки по методології соціальних наук і загальної теорії права / Б.А. Кістяковський. – М. : Изд. М. С. Сабашниковых, 1916. – 704 с.
7. Кістяковський Б. Реальність об'єктивного права / Б. Кістяковський // Кістяковський Б. Избранное : в. 2 ч. Ч. 1. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 255–327.



8. Кузьменко О.В. Адміністративна юстиція в Україні / О.В. Кузьменко. – К. : Атіка, 2007. – 156 с.
9. Курило В.І. Про систему джерел адміністративного права України / В.І. Курило // Юридичний вісник. – 2009. – № 2 (11). – С. 30-33.
10. Львов С.А. Плюралистическая теория права Б.А. Кистяковского (1868-1920) / С.А. Львов // Вестник Ленинградского университета. Сер. экономика, философия, право. – Ленинград 1983. – № 11 (Вып. 2). – С. 90-94.
11. Львов С.А. Теория правового государства Б. А. Кистяковского (критический анализ) / С.А. Львов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – Ленинград, 1983. – № 5 (сентябрь-октябрь). – С. 92-96.
12. Палієнко Н.І. Учення о существе права и правовой связанности государства / Н.І. Палієнко. – Харьков : Тип. М. Зильберберг, 1908. – 351 с.
13. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави / П.М. Рабінович. – Львів : Край, 2008. – 224 с.
14. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага ; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – 208 с.

Войтович Н. П. Принцип верховенства права в концепции правового государства Б. Кистяковского

Статья посвящена проблеме верховенства права в концепции правового государства Богдана Кистяковского. Исследовано влияние указанной концепции на формирование подходов к пониманию верховенства права в современной юридической науке. Доказано, что Б.Кистяковский, обосновывая верховенство права как основополагающий принцип правового государства, имел в виду прежде всего верховенство естественного права, его доминирование над органами и должностными лицами государственной власти. Проанализировано административное судопроизводство как весомый фактор обеспечения действия верховенства права в правовом государстве. Сравнено взгляды Б. Кистяковского, Г. Радбуха и Г. Кельзена по поводу однородности права и государства как двух выражений одного общественного явления – правового порядка.

Ключевые слова: Богдан Кистяковский, правовое государство, верховенство права, административное судопроизводство.

Voytovych N. P. The rule of law in the concept of the rule of law B. Kistyakovsky

The article devoted to the problem of rule of law in the concept of the legal state of Bohdan Kistyakivskyy. The influence of this conception on the formation of understanding of the rule of law in modern jurisprudence is researched. B. Kistyakovsky's, who arguing rule of law as a fundamental principle of legal state, meant first rule of natural law, its dominance over by officials and public authorities. Administrative proceedings as an important factor in ensuring of the rule of law in a legal state is analyzed. B. Kistyakivskyy's, H. Radbuh's and H. Kelzen's views about on uniformity of law and state as two expressions of the same social phenomenon – legal order are compared.

Key words: Bohdan Kistyakivskyy, legal state, rule of law, administrative proceedings.

